

УДК 351.741:343.1

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2023.3.4>

МАМЕДОВА А.Ф., ПАРХОМЕНКО М.М.

**СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУТУ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ,
ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В УКРАЇНІ****MODERN PROBLEMS OF THE INSTITUTION OF COMPENSATION
FOR MORAL DAMAGE CAUSED BY A CRIMINAL OFFENSE IN UKRAINE**

Стаття присвячена дослідженню питання відшкодування моральної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням як гарантії захисту прав та свобод особи згідно із законодавством України. Перш за все, відзначено, згідно з основним законом країни, що людина, її права, свободи та законні інтереси є найвищою соціальною цінністю. Тобто захист і забезпечення цих цінностей є пріоритетним завданням суспільства та законодавства. Визначено поняття моральної (немайнової) шкоди ґрунтуючись на аналізі чинного законодавства, наукових вітчизняних, а також зарубіжних теоретико-практичних досліджень. Розглянуто питання щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди в умовах воєнного стану в Україні. Для більш детального розгляду цього питання було наведено статистику Офісу Генерального прокурора України щодо кількості осіб, які вчинили кримінальні правопорушення до введення воєнного стану в державі, та після. Досліджені основні проблеми компенсації моральної шкоди у судовій практиці. До таких проблемних питань, які виникають і потребують уваги, відносяться: неоднозначне визначення поняття «моральна шкода» в законодавстві України, невизначеність щодо того, хто має право на отримання компенсації за моральну шкоду, відсутність чіткого порядку та критеріїв для розрахунку такої компенсації, а саме невизначеність мінімального розміру відшкодування моральної шкоди у кримінальному провадженні. В результаті дослідження даних проблем, наведені шляхи його вирішення, а саме створення державних фондів, які можуть забезпечити швидке та ефективне відшкодування моральної шкоди потерпілим. Також рекомендовано прийняти законопроекти про відшкодування моральної шкоди потерпілим внаслідок кримінального правопорушення, які забезпечать гарантію державного захисту у вигляді отримання невідкладної компенсації. Враховуючи зазначене, у статті зроблено висновок, що інститут відшкодування моральної шкоди потребує подальшого науково-практичного дослідження вітчизняними правознавцями. Сьогодні перед Україною стоїть необхідність удосконалення законодавчого регулювання щодо відшкодування моральної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням щодо змін процедури відшкодування, що спрямовані на забезпечення більшої правової захищеності громадян та підвищення якості юридичного захисту їхніх прав у разі завдання шкоди.

Ключові слова: компенсація, захист прав, зарубіжний досвід, потерпілі особи.

The article is devoted to the study of the issue of compensation for moral damage caused by a criminal offense as a guarantee of protection of the rights and freedoms of a person in accordance with the legislation of Ukraine. First of all, it is noted, according to the basic law of the country, that a person, his rights, freedoms and legitimate interests are the highest social value. That is, the protection and provision of these values is a priority task of society and legislation. The concept of moral (non-property) damage is defined based on the analysis of current legislation, scientific domestic, as well as foreign theoretical and practical research. The issue of compensation for material

© МАМЕДОВА А.Ф. – здобувачка вищої освіти (Донецький національний технічний університет)

© ПАРХОМЕНКО М.М. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри історії та права (Донецький національний технічний університет)

and moral damage in the conditions of martial law in Ukraine was considered. For a more detailed consideration of this issue, the statistics of the Office of the Prosecutor General of Ukraine regarding the number of persons who committed criminal offenses before and after the introduction of martial law were provided. The main problems of compensation for moral damage in judicial practice are studied. Such problematic issues that arise and require attention include: the ambiguous definition of the concept of "moral damage" in the legislation of Ukraine, uncertainty about who has the right to receive compensation for moral damage, the absence of a clear order and criteria for calculating such compensation, namely the uncertainty of the minimum amount of compensation for moral damage in criminal proceedings. As a result of the study of these problems, ways to solve them are given, namely, the creation of state funds that can provide quick and effective compensation for moral damage to the victims. It is also recommended to adopt draft laws on compensation for moral damages to victims of criminal offenses, which will provide a guarantee of state protection in the form of immediate compensation. Taking into account the above, the article concludes that the institution of compensation for moral damage needs further scientific and practical research by domestic jurists. Today, Ukraine is faced with the need to improve the legislative regulation on compensation for moral damage caused by a criminal offense in relation to changes in the compensation procedure aimed at ensuring greater legal protection of citizens and improving the quality of legal protection of their rights in the event of damage.

Key words: *compensation, protection of rights, foreign experience, injured persons.*

Вступ. У сучасних правових системах світу особа має право захищати свої права та законні інтереси шляхом використання всіх незаборонених правових засобів. Відшкодування моральної шкоди, безумовно, посідає одне із найважливіших місць серед цих засобів. Оскільки він відіграє неабияку роль у відновленні психічного стану, у закінченні моральних переживань, страждань та турбот.

Сьогодні моральна шкода, завдана кримінальним правопорушенням буде потребувати переосмислення не тільки в національному, а й в міжнародному законодавстві. У зв'язку зі збройною агресією російської федерації проти України, виникла не тільки фінансова криза, але й психологічна, що є серйозною проблемою, яка впливає на фізичне та психічне здоров'я громадян. За статистичними даними Офісу генерального прокурора можна побачити, що у 2022 році кількість злочинів в Україні зросла на 8,8%. Якщо у 2021 році було зареєстровано 321 443 кримінальних правопорушень, то 2022 року ця цифра становила 362 636 злочини [4]. Наслідки збройної агресії можуть мати не тільки зовнішній аспект, пов'язаний з відшкодуванням матеріальної шкоди, але й внутрішній моральний аспект, який не стосується майна. Тому питання відшкодування моральної шкоди є актуальною, ніж будь-коли раніше і потребує подальшого дослідження та практичних пропозицій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемою інституту відшкодування моральної шкоди стали темою досліджень для вітчизняних науковців і практиків, серед яких: О.О. Отрадна, Ю.О. Заїка, М. Ларін,

В.О. Крикунов та інші.

Постановка завдання. Метою цієї статті є визначення загального поняття моральної (немайнової) шкоди за законодавством України, дослідження проблем, пов'язаних із відсутністю порядку та критеріїв розрахунку відшкодування моральної шкоди, а також розглянути пропозиції щодо реалізації права на відшкодування моральної шкоди шляхом удосконалення чинних законодавств.

Результати дослідження. З набуттям незалежності України розпочався процес розбудови демократичної правової держави та формування громадянського суспільства. Цей процес передбачав перехід від авторитарного режиму до демократичних цінностей, заснованих на принципах правової держави.

Основний закон країни, а саме Конституція Україна закріплює засади державної політики, спрямованої насамперед на забезпечення прав і свобод людини й громадянина та гідні умови їх життя. Життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека людини визнаються найвищою соціальною цінністю соціальної, правової та демократичної держави [1].

У центрі уваги цього процесу стоїть людина – її права, свободи та законні інтереси. Україна взяла на себе зобов'язання не лише визнавати права людини, але й забезпечувати їх захист

та реалізацію. Вона зосереджується на задоволенні потреб громадян, створенні рівних можливостей для всіх та забезпеченні соціальної справедливості.

Одним із засобів для досягнення цієї мети є належне забезпечення відшкодування моральної шкоди, яке відіграє важливу роль у системі цивільного права для досягнення завдань розбудови демократичної правової держави.

Поняття «моральна шкода» може бути предметом дискусій в різних контекстах і країнах, включаючи Україну. Такі дискусії часто виникають через відсутність єдиного визначення та чіткого регулювання цього поняття у законодавстві.

У Конституції України є лише окремі статті, у яких згадується моральна (немайнова) шкода (ст. ст. 32, 56, 62, 152), проте не розкривається її суть. У Цивільному кодексі України (далі – ЦК України), як і в Конституції України, відсутнє визначення як матеріальної, так і моральної (немайнової) шкоди. Законодавець визначає поняття «моральної шкоди» через перелік обставин, у яких полягає моральна (немайнова) шкода. Так, відповідно до ч. 2 ст. 23 ЦК України моральна шкода полягає у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я тощо [2].

На окрему увагу заслуговує судова практика з актуальної проблеми, зокрема Пленум Верховного Суду України від 31.03.1995 року (зміни, згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України №5 від 25.05.2011 року «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» дається чітке визначення категорії «моральна (немайнова) шкода» [3].

Верховний Суд України визначив поняття «моральної (немайнової) шкоди» як втрату немайнового характеру, яка виникає внаслідок моральних або фізичних страждань, або інших негативних явищ, що були спричинені фізичній або юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб.

Таким чином, моральна шкода може полягати у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з заподіянням шкоди здоров'ю, у порушенні права власності (в тому числі інтелектуальної), прав, наданих споживачам, інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом тощо.

В Україні, хоча законодавство передбачає можливість відшкодування моральної шкоди, сам термін «моральна шкода» не є юридично визначеним. Це створює простір для різних тлумачень та інтерпретацій з боку судів, юристів і фахівців з права.

На думку Ю.О. Заїки моральна шкода – це моральні та фізичні страждання, завдані громадянину внаслідок посягання на нематеріальні блага, що належать йому за народженням або законом (життя, здоров'я, честь, гідність, ділову репутацію, недоторканність приватного життя) [6, с. 294].

З точки зору О.О. Отраднової, моральною шкодою є негативні наслідки для внутрішньої, психічної сфери особи, її почуттів, самопочуття, психічного здоров'я, що полягають у відсутності емоційного благополуччя та/або наявності психічного розладу [7, с. 6].

М. Ларін вважає, що моральна шкода – це втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, інших негативних явищ, завданих фізичній чи юридичній особі протиправними діями, чи бездіяльністю інших осіб [8].

У найбільш загальному розумінні, поняття «моральна шкода» можна інтерпретувати як негативні наслідки порушення встановленої системи принципів, норм і правил поведінки між людьми та відношення кожної окремої особи до суспільства в цілому. Це вказує на соціальний аспект категорії «моральна шкода», де значення приділяється втратам, які стосуються моральних цінностей, морального благополуччя та соціальної гармонії.

Тому варто зазначити, що поняття моральної шкоди є відносно новим та малодослідженим для цивільного права України, оскільки воно було впроваджено після отримання незалежності країни. Відсутність єдиного і чіткого визначення моральної шкоди у законодавстві створює проблеми у визначенні та застосуванні цього поняття. Проте, розвиток наукових досліджень та зусилля з боку законодавця можуть призвести до уточнення поняття моральної шкоди та його врегулювання відповідними законодавчими нормами.

У країнах же англо-американського права, таких як США та Велика Британія, інститут відшкодування моральної шкоди є дуже розвиненим та широко застосовується. В цих системах права розроблені багато прецедентів та судової практики, які дозволяють більш чітко визначити поняття моральної шкоди та розмір відшкодування моральної шкоди.

Поняття «моральна шкода» в англо-американському праві належить до категорії економічно не вимірюваної шкоди, тобто шкоди, завданої негрошовим інтересам (нематеріальним благам і немайновим правам) іншої особи.

В сучасному англо-американському деліктному праві вчення про моральну шкоду займає важливе місце. Воно визнає значення моральних аспектів та втрат, які можуть виникнути внаслідок неправомірних дій або бездіяльності особи. Також в законодавстві англо-американських країн діє принцип поименованих деліктів (*nominated torts*), який передбачає існування конкретних названих видів недобросовісної поведінки, які можуть призвести до правової відповідальності.

Варто звернути увагу на те, що в англо-американському праві існують загально прийняті ознаки делікту, які визначають його характеристики та умови відповідальності. Основні ознаки делікту включають наступне: зовнішній прояв умисної поведінки заподіювача шкоди у формі дії чи бездіяльності; протиправність та шкідливість поведінки; наявність шкоди; причинний зв'язок між поведінкою і шкодою; вина; караність поведінки.

Слід зазначити, що моральна шкода пов'язана з соціальністю і може виникати внаслідок порушення соціальних норм, цінностей та правил. Вона відображає вплив неправомірних дій на етичний, моральний аспект життя людей та громади загалом. І саме відшкодування цієї шкоди може сприяти відновленню соціальної справедливості та гармонії.

У Великій Британії, як і в багатьох інших країнах, концепція моральної шкоди може включати аспект соціальності. Цей підхід розуміння моральної шкоди як соціальності відображає усвідомлення того, що наслідки негативних дій можуть поширюватись на більш широкий соціальний контекст. Запозичення даної норми буде корисним для українського законодавства, оскільки відшкодування моральної шкоди, в такому випадку, може включати не лише компенсацію самої потерпілої особи, але й заходи, спрямовані на відновлення соціальної справедливості, зміцнення взаємин у суспільстві та запобігання подібним порушенням у майбутньому.

Складною є проблема, яка полягає у відсутності чіткого законодавчого визначення мінімального розміру компенсації моральної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Законодавство України має загальну норму, яка передбачає, що компенсація моральної шкоди має бути справедливою та адекватною. Однак, відсутність конкретних критеріїв для визначення мінімального розміру створює прогалину. З цього виходить, що державою не створено жодних спрощених процедур для розгляду справ про відшкодування моральної шкоди.

В.О. Крикунов аналізуючи законодавство про відшкодування моральної шкоди вважає, що нормативне визначення цього питання про порядок відшкодування моральної шкоди, на перший план треба поставити саме проблему визначення критеріїв для об'єктивного визначення розміру компенсації моральної шкоди та межі відшкодування [9].

Якщо ж звернутися до європейської практики, то проблема відшкодування моральної шкоди найбільш радикально вирішена у Великій Британії, адже вона має систему визначення розміру компенсації моральної шкоди, що була розроблена ще в 1964 році як тарифна схема, а також існує тарифна схема 1994 року. Мінімальний розмір компенсацій встановлено на рівні 1 тисячі фунтів, а максимальний — у 20 тисяч фунтів [10].

Таким чином, Велика Британія має розвинену систему визначення моральної шкоди й відшкодування, включаючи установлення мінімального розміру компенсації для потерпілої сторони. При розробці механізму фінансування витрат на відшкодування шкоди українському національному законодавству слід враховувати досвід англо-американських країн, а саме Великої Британії, які визначають мінімальний розмір моральної шкоди й порядок її відшкодування.

Ще одна проблема пов'язана з встановленням об'єктивності та критеріїв оцінки моральної шкоди. Оскільки моральна шкода пов'язана з почуттями, емоціями та іншими суб'єктивними факторами, важко встановити її об'єктивний обсяг та вартість. Це створює простір для розбіжностей у розумінні та оцінці моральної шкоди між сторонами спору або судовими органами.

Крім того, судова практика в Україні у сфері відшкодування моральної шкоди не є єдиною та узгодженою. Рішення судів можуть суттєво відрізнятись у питанні розміру компенсації, враховуючи окремі обставини кожного конкретного випадку, такі як ступінь тяжкості травми, наслідки для потерпілої особи та її родини, соціальний статус тощо. Це ускладнює передбачення наслідків та розмір відшкодування.

Для розв'язання цих проблем потрібно здійснити:

1) законодавчі зміни та деталізувати поняття «матеріальна шкода» та «моральна шкода» у відповідних законах;

2) розробити чіткі критерії оцінки моральної шкоди, які враховуватимуть специфіку українського суспільства і правової системи;

3) забезпечити єдність та узгодженість судової практики щодо визначення розміру компенсації моральної та матеріальної шкоди.

Сьогодні, зростання кількості кримінальних правопорушень у будь-якій країні може призвести до збільшення кількості цивільних позовів про відшкодування, як матеріальної, так і моральної шкоди, завданої такими діями, і Україна не є винятком.

В Україні відшкодування моральної шкоди особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, може відбуватися в рамках кримінального судочинства та цивільного судочинства. У кримінальному судочинстві потерпілий має право звернутися до суду зі зверненням про відшкодування моральної шкоди в результаті кримінального правопорушення. Потерпілий також може звернутися до цивільного суду з позовом про відшкодування моральної шкоди, завданої йому кримінальним правопорушенням.

Українське законодавство має норму, згідно з якою шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, може компенсуватися за рахунок Державного бюджету у випадках та порядку, передбачених законом (частина 3 статті 127 Кримінального процесуального кодексу України).

Однак, відсутність чинного спеціального закону в цій сфері може створювати проблеми з виконанням даного припису. Це може призводити до винесення судами рішень, в яких відмовляється у задоволенні позовних вимог про відшкодування шкоди, включаючи моральну шкоду, завдану кримінальним правопорушенням.

Ми поділяємо таку точку зору, для того, щоб особа, яка потерпіла від кримінального правопорушення відчувала державний захист, потрібно створити державний фонд для компенсації моральної шкоди. Такі фонди можуть забезпечити швидке та ефективне відшкодування моральної шкоди потерпілим.

Державні фонди можуть функціонувати на основі зібраних коштів, які можуть надходити з різних джерел. Наприклад, це можуть бути спеціальні фонди, формування яких здійснюється шляхом збору певних внесків від осіб, що мають відношення до кримінальних правопорушень, або засновані на певних податкових механізмах.

Верховний Суд України у 1991 році підтримав ідею про створення державного фонду для компенсації шкоди жертвам злочинів. Цей фонд мав на меті забезпечити фінансову допомогу потерпілим і надати їм відшкодування за завдану шкоду.

На жаль, подальший процес створення державного фонду для компенсації шкоди призупинився, і сьогодні такий фонд не функціонує в Україні. Існування такого фонду може вимагати внесення змін до законодавства та розробки відповідних механізмів фінансування й управління.

Проте, зацікавлені сторони, включаючи правозахисні організації, можуть продовжувати працювати над відновленням ідеї створення державного фонду для компенсації шкоди жертвам злочинів і звертатися до владних структур з пропозиціями та ініціативами щодо його впровадження.

Сьогодні в Україні існує кілька законопроектів, спрямованих на компенсацію потерпілим від кримінальних правопорушень. Ці законопроекти розглядаються в парламенті й мають на меті поліпшити механізми компенсації шкоди та захист прав потерпілих.

Одним з базових серед них виступає законопроект №3892 – проєкт Закону України «Про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень» [5]. Законопроект запроваджує та нормативно регулює механізм відшкодування державою шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень.

Законопроектом № 3892 встановлено вичерпний перелік підстав, які дають право на відшкодування, а саме: 1) втрата заробітку (доходу) внаслідок заподіяння насильницьким кримінальним правопорушенням шкоди його здоров'ю, 2) понесення витрат на медичні послуги, придбання лікарських засобів та медичних виробів.

Автори підтримують і вважають за потрібним прийняти існуючі законопроекти про відшкодування моральної шкоди потерпілим внаслідок кримінального правопорушення. Аргументом даної думки виступають головні переваги прийняття зазначених законопроектів, що забезпечують впровадження механізму відшкодування державою шкоди потерпілим від кримінальних правопорушень, а саме підвищення гарантій потерпілим від кримінальних правопорушень та (або) їхнім близьким родичам на відшкодування завданої шкоди, а також можливість отримання невідкладної компенсації для придбання лікарських засобів та медичних виробів, оплату

медичних послуг у випадках, коли потерпіла особа перебуває у закладі охорони здоров'я у загрозовому для життя стані.

Висновки. Питання відшкодування моральної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням має проблемні як теоретичні, так і практичні аспекти. Надалі питання щодо відшкодування моральної шкоди, завданої кримінальним правопорушенням потребує детального опрацювання та розробки відповідних законодавчих змін для усунення невизначеності як з боку вітчизняних правознавців, так і міжнародних, оскільки Україна, як суверенна та незалежна країна, відчула на собі наслідки збройної агресії Російської Федерації не лише у вигляді матеріальних збитків, а й у сфері морального стану, яка впливає на національну інтеграцію, емоційний стан громадян та відновлення суспільства після конфлікту. Тому усунення теоретико-практичних проблем даного питання мають значну перспективу застосування в період воєнного та післявоєнного стану задля забезпечення швидкої та ефективної компенсації для постраждалих осіб.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.1995 р. (із змінами, внесеними пост. № 5 від 25.05.2001 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-01#Text>
4. Офіс Генерального прокурора: Про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. URL: <https://www.gp.gov.ua/ua/posts/pro-osib-yaki-vchinili-kriminalni-pravoporushennya-2>
5. Проект Закону про відшкодування шкоди потерпілим від насильницьких кримінальних правопорушень від 17.07.2020 № 3892. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/3413>
6. Заїка Ю.О. Українське цивільне право. Навчальний посібник. К. : Істина, 2005. 312 с.
7. Отраднава О.О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно правового регулювання деліктних зобов'язань : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
8. Ларін М. Відшкодування моральної шкоди: питання кількісного виміру. *Юридичний вісник України*. 2004. № 50(494)
9. Крикунов В.О. Засади компенсації моральної шкоди потерпілим у вироках суду. *Проблеми державотворення і захисту прав людини*. 2004. 498 с.
10. Стягнення моральної шкоди: світова практика. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/138961-skilki-koshtuyut-strazhdannya-otsinyuvannya-rozmiru-moralnoyi-shkodi-u-sudakh>